

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑΣ ΤΗΣ ΜΠΟΛΩΝΙΑΣ ΚΑΙ Η ΠΟΡΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΜΠΟΛΩΝΙΑ ΣΤΗΝ ΠΡΑΓΑ ΚΑΙ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΑΓΑ ΣΤΟ ΒΕΡΟΛΙΝΟ

Διονύσης Κλάδης

- Καθηγητής στην Πολιτική της Ανώτατης Εκπαίδευσης
Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου
- Πρώην Ειδικός Γραμματέας Πανεπιστημιακής Εκπαίδευσης
Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων
- Προεδρεύων της Ομάδας Παρακολούθησης και Προώθησης
της Διαδικασίας της Μπολώνιας (Bologna Follow-Up Group)
κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Προεδρίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης
(πρώτο εξάμηνο 2003)

*Άρθρο που περιέχεται στο «Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική Πολιτική
Μεταξύ Κράτους και Αγοράς», Δ. Γράβαρης, Ν. Παπαδάκης (επιμ.), Εκδόσεις Σαββά-
λα, Αθήνα, Δεκέμβριος 2004*

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Μία από τις θεμελιώδεις ενστάσεις που τέθηκαν από πολλές χώρες, αλλά και από τις εκφράσεις της κοινότητας της ανώτατης εκπαίδευσης σε Ευρωπαϊκό επίπεδο, μετά την υπογραφή της Διακήρυξης της Μπολώνιας το 1999, ήταν το εμφανές έλλειμμα που παρουσίαζε η Διαδικασία της Μπολώνιας (Bologna Process) ως προς την κοινωνική διάστασή της. Στα τέσσερα χρόνια που μεσολάβησαν μέχρι σήμερα, το ζήτημα της κοινωνικής διάστασης απέκτησε κυρίαρχη βαρύτητα, καθώς αποτέλεσε στην ουσία το επίκεντρο των πολιτικών και ιδεολογικών αντιπαραθέσεων ως προς τη Διαδικασία της Μπολώνιας και την πορεία για την οικοδόμηση του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης (ΕΧΑΕ). Η κυρίαρχη αντίθεση στην αντιπαραθέση αυτή ήταν στην ουσία μεταξύ αφενός μεν της ανάδειξης της σημασίας της κοινωνικής διάστασης της Διαδικασίας της Μπολώνιας σε συνδυασμό με τη θεώρηση της ανώτατης εκπαίδευσης ως δημόσιου αγαθού και δημόσιας ευθύνης, αφετέρου δε της ανάδειξης της ανταγωνιστικότητας ως του πρωταρχικού στόχου της Διαδικασίας της Μπολώνιας.

Στο κείμενο αυτό θα προσπαθήσω να αναλύσω την πορεία από την Μπολόνια (1999) στην Πράγα (2001) και τώρα στο Βερολίνο (2003), επικεντρώνοντας ακριβώς στην "Κοινωνική Διάσταση". Αυτό σημαίνει ότι δεν θα προχωρήσω σε μία συνολική ανάλυση των κειμένων της Διακήρυξης της Μπολόνιας και του Κοινού Ανακοινωθέντος της Πράγας, ούτε και σε μία συνολική συσχέτισή τους με τις διαγραφόμενες προοπτικές για το νέο Κοινό Ανακοινωθέν του Βερολίνου, αλλά θα περιοριστώ στα στοιχεία εκείνα των κειμένων που αναδεικνύουν ακριβώς τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του ΕΧΑΕ.

Στις 20 και 21 Ιουνίου 2003 στην Αθήνα, στη Συνάντηση της Ομάδας Παρακολούθησης και Προώθησης της Διαδικασίας της Μπολόνιας (Bologna Follow-Up Group), δηλαδή των εκπροσώπων όλων των χωρών και των Ευρωπαϊκών οργανισμών που συμμετέχουν στη Διαδικασία της Μπολόνιας, οριστικοποιήθηκε το σχέδιο του Κοινού Ανακοινωθέντος που θα συζητηθούν στο Βερολίνο στις 18 και 19 Σεπτεμβρίου 2003 οι Ευρωπαίοι Υπουργοί που έχουν την ευθύνη της ανώτατης εκπαίδευσης στις χώρες τους. Η οριστικοποίηση του σχεδίου αποτέλεσε κατά γενική ομολογία επιτυχία της Ελληνικής Προεδρίας, η οποία εξ αρχής είχε θέσει ως στόχο της αφενός μεν την αποτελεσματικότητα (δηλαδή την επίτευξη συμφωνίας πάνω στο σχέδιο πριν από το τέλος Ιουνίου 2003), αφετέρου δε την ευρεία συμμετοχικότητα στη διαδικασία διαμόρφωσης του σχεδίου.

Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά αυτού του νέου Σχεδίου Κοινού Ανακοινωθέντος είναι ακριβώς η ανάδειξη της κυρίαρχης σημασίας της Κοινωνικής Διάστασης της Διαδικασίας της Μπολόνιας, κάτι που αποτυπώνεται κατά τρόπο σαφή σε διάφορα σημεία του κειμένου. Όπως όμως τονίστηκε ήδη, η σημασία της σημερινής πραγματικότητας δεν μπορεί να καταδειχθεί σε όλο της το βάθος εάν δεν αναλυθεί η πορεία από τη Μπολόνια μέχρι σήμερα. Πραγματικά, η αναδρομή στην τετράχρονη ιστορία της Διαδικασίας της Μπολόνιας από την οπτική της Κοινωνικής Διάστασης, θα μας βοηθήσει να εξαγάγουμε χρήσιμα συμπεράσματα.

Η ΔΙΑΚΗΡΥΞΗ ΤΗΣ ΜΠΟΛΩΝΙΑΣ (1999)

Είναι γνωστό ότι δεν υπήρχε καμία απολύτως αναφορά στην Κοινωνική Διάσταση στο κείμενο της Διακήρυξης της Μπολόνιας το 1999. Οι λόγοι γι' αυτό είναι πλήρως κατανοητοί, εάν δούμε ακριβώς τη Διακήρυξη της Μπολόνιας υπό το φως της τετράχρονης πλέον εμπειρίας μας. Πρώτος λόγος ήταν ότι ο κυρίαρχος στόχος στη Διακήρυξη της Μπολόνιας ήταν η ανταγωνιστικότητα του ΕΧΑΕ σε παγκόσμιο επίπεδο, και αυτή η λογική διέτρεχε ολόκληρο το κείμενο. Δεν υπήρχε χώρος για τίποτε άλλο. Δεύτερος λόγος ήταν ότι οι διαδικασίες που οδήγησαν στη Σύνοδο της Μπολόνιας το 1999 ήταν κάθε άλλο παρά συλλογικές ή συμμετοχικές. Η συμμετοχή στις διαδικασίες αυτές των χωρών που τελικά υπέγραψαν την ομώνυμη Διακήρυξη ήταν από περιορισμένη έως ανύπαρκτη. Και, βεβαίως, δεν υπήρξε κανενός είδους συμμετοχή

των φοιτητών σε εκείνη την πρώτη φάση. Αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία, όπως θα καταδειχθεί στη συνέχεια.

Η ΠΟΡΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΜΠΟΛΩΝΙΑ ΣΤΗΝ ΠΡΑΓΑ

Το χρονικό διάστημα μεταξύ Μπολώνιας και Πράγας χαρακτηρίστηκε από το άνοιγμα της συζήτησης για τη Διαδικασία της Μπολώνιας απ' άκρου σε άκρο της Ευρώπης και από την πιο ενεργό συμμετοχή των χωρών και των Πανεπιστημίων, αλλά κυρίως από τη συμμετοχή πλέον και των φοιτητών. Και τότε εμφανίστηκε η Κοινωνική Διάσταση στην ατζέντα της Διαδικασίας. Ως φυσική δε συνέπεια, εμφανίστηκε και στο Κοινό Ανακοινωθέν της Πράγας. Εντούτοις, θα πρέπει να συνειδητοποιήσουμε ότι η αναφορά στην Κοινωνική Διάσταση στο Κοινό Ανακοινωθέν της Πράγας δεν προέκυψε ως αποτέλεσμα μιας πλήρους και συστηματικής ανάλυσης, αλλά μέσα από μια σειρά παρεμβάσεων και προτάσεων για τροποποιήσεις του κειμένου από τους φοιτητές και από ορισμένες χώρες, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα, κατά τη διάρκεια των συζητήσεων που προηγήθηκαν της Συνόδου των Υπουργών. Αλλά και κατά τη διάρκεια των εργασιών της Συνόδου, οι αναφορές στη θεώρηση της ανώτατης εκπαίδευσης ως δημόσιου αγαθού και ως δημόσιας ευθύνης προέκυψαν ύστερα από έντονες παρεμβάσεις ορισμένων Υπουργών, μεταξύ των οποίων και του Έλληνα Υπουργού Πέτρου Ευθυμίου.

Σαν αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας, οι αναφορές στην Κοινωνική Διάσταση στο Κοινό Ανακοινωθέν της Πράγας εμφανίζονται στο κείμενο κατά έναν μάλλον ευκαιρικό τρόπο, κάθε άλλο παρά συστηματικό. Όμως αυτό δεν μειώνει στο ελάχιστο τη σημασία του Κοινού Ανακοινωθέντος της Πράγας, το οποίο για πρώτη φορά έθεσε επισήμως την Κοινωνική Διάσταση στην ατζέντα της Διαδικασίας της Μπολώνιας.

ΤΟ ΚΟΙΝΟ ΑΝΑΚΟΙΝΩΘΕΝ ΤΗΣ ΠΡΑΓΑΣ (2001)

Η Κοινωνική Διάσταση εμφανίστηκε στο Κοινό Ανακοινωθέν της Πράγας, τόσο ως γενική έννοια, όσο και ως αναφορά σε επιμέρους ζητήματα όπως η κινητικότητα και η διαβίου εκπαίδευση. Έχει όμως ενδιαφέρον να τονίσουμε εδώ το σημείο εκείνο του Κοινού Ανακοινωθέντος της Πράγας, στο οποίο οι Υπουργοί αναγνωρίζουν ότι η αναφορά τους στην ανάγκη να ληφθεί υπόψη η Κοινωνική Διάσταση της Διαδικασίας της Μπολώνιας υπενθυμίστηκε (was recalled) από τους φοιτητές. Αυτή η επισήμανση αναγνωρίζει στην ουσία την ευαισθησία των φοιτητών στα κοινωνικά ζητήματα, αλλά και τον εποικοδομητικό ρόλο που διαδραμάτισαν οι φοιτητές στην εξέλιξη της Διαδικασίας της Μπολώνιας, και ακόμη δικαιώνει το προηγούμενο επιχείρημά μου για τη σημασία που είχε η απουσία των φοιτητών στην ύπαρξη των κοινωνικών ελλειμμάτων στη Διακήρυξη της Μπολώνιας δύο χρόνια πριν.

Βεβαίως, και πέρα από την ανάδειξη της Κοινωνικής Διάστασης, ένα δεύτερο σημαντικό θέμα σε σχέση με το Κοινό Ανακοινωθέν της Πράγας είναι ότι έφερε στην α-

τζέντα και το θεμελιώδες ζήτημα της δημόσιας ευθύνης για την ανώτατη εκπαίδευση, αναφέροντας ρητά ότι «η ανώτατη εκπαίδευση πρέπει να θεωρείται δημόσιο αγαθό και αποτελεί και θα συνεχίσει να αποτελεί δημόσια ευθύνη».

Στην πράξη, το Κοινό Ανακοινωθέν της Πράγας υπήρξε το καθοριστικό πρώτο βήμα για την έναρξη της συζήτησης σε Ευρωπαϊκό επίπεδο για αυτά τα θέματα. Και για τον λόγο αυτό ακριβώς, στο Κοινό Ανακοινωθέν της Πράγας, οι Ευρωπαίοι Υπουργοί τόνισαν και την ανάγκη για την περαιτέρω προώθηση όλων αυτών των θεμάτων μέσα από ευρύτερη, βαθύτερη και συστηματική μελέτη και ανάλυση μέχρι την επόμενη Σύνοδό τους στο Βερολίνο το 2003, ζητώντας παράλληλα από την Ομάδα Παρακολούθησης και Προώθησης της Διαδικασίας να οργανώσει σχετικά σεμινάρια μελέτης και προβληματισμού.

Η ΠΟΡΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΑΓΑ ΣΤΟ ΒΕΡΟΛΙΝΟ

Σε αυτό το πλαίσιο, η Κοινωνική Διάσταση κατέλαβε κυρίαρχη θέση στην ατζέντα των συζητήσεων για την Διαδικασία της Μπολώνιας σε Ευρωπαϊκό επίπεδο κατά τη διετία 2001-2003. Ως ανταπόκριση στο κάλεσμα των Υπουργών στο Κοινό Ανακοινωθέν της Πράγας, η Κοινωνική Διάσταση όντως μελετήθηκε σε βάθος και με συστηματικό τρόπο σε μία σειρά από σεμινάρια που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο της Διαδικασίας της Μπολώνιας.

Οι πιο σημαντικές από αυτές τις εκδηλώσεις, όσον αφορά το συγκεκριμένο θέμα, ήταν το επίσημο Σεμινάριο της Διαδικασίας της Μπολώνιας για την Κοινωνική Διάσταση του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης, το οποίο ανατέθηκε στην Ελλάδα, και η 5η Πανευρωπαϊκή Σύνοδος των Φοιτητών. Και οι δύο αυτές εκδηλώσεις πραγματοποιήθηκαν στην Αθήνα τον Φεβρουάριο του 2003 και διοργανώθηκαν από την Ελληνική Προεδρία της Ευρωπαϊκής Ένωσης και την Οργάνωση των Εθνικών Φοιτητικών Ενώσεων στην Ευρώπη (γνωστή ως ESIB).

Τα βασικά σημεία των συμπερασμάτων και των δύο αυτών εκδηλώσεων αποτέλεσαν υλικό που έχει ήδη ενσωματωθεί στο Σχέδιο Κοινού Ανακοινωθέντος για το Βερολίνο, τόσο σε σχέση με τις γενικές έννοιες, τις θεμελιώδεις αρχές και τις κυρίαρχες αξίες της Κοινωνικής Διάστασης, όσο και σε συσχέτιση με πιο συγκεκριμένα ζητήματα όπως είναι η κινητικότητα των φοιτητών, η πρόσβαση στην ανώτατη εκπαίδευση, η διασφάλιση των προϋποθέσεων για έγκαιρη και χωρίς εμπόδια ολοκλήρωση των σπουδών των φοιτητών και η διαβίου εκπαίδευση.

Εντούτοις, και πέρα από αυτές τις δύο συγκεκριμένες εκδηλώσεις, ζητήματα που σχετίζονται με την Κοινωνική Διάσταση εμφανίστηκαν επίσης στις συζητήσεις και στα συμπεράσματα και άλλων επίσημων Σεμιναρίων της Διαδικασίας της Μπολώνιας. Θα αναφέρω ενδεικτικά το Σεμινάριο της Πράγας για τη διαβίου εκπαίδευση και το Σεμινάριο του Όσλο για τη συμμετοχή των φοιτητών στη διοίκηση της ανώτατης εκ-

παίδευσης, που πραγματοποιήθηκαν τον Ιούνιο του 2003. Επίσης, η Κοινωνική Διάσταση ήταν μεταξύ των αξόνων στους οποίους κινήθηκαν και οι εργασίες της Συνόδου των Ευρωπαϊκών Πανεπιστημίων, που διοργανώθηκε από την Οργάνωση των Ευρωπαϊκών Πανεπιστημίων (European University Association - EUA) στο Γκρας τον Μάιο του 2003. Είναι σαφές, συνεπώς, ότι τα ζητήματα που σχετίζονται με την Κοινωνική Διάσταση της Διαδικασίας της Μπολώνιας αναλύθηκαν και μελετήθηκαν εκτεταμένα, εντατικά και συστηματικά στο πλαίσιο της συνολικής γενικότερης συζήτησης για τη Διαδικασία της Μπολώνιας τα δύο τελευταία χρόνια. Και, σαν αποτέλεσμα, τα ζητήματα αυτά πλέον έχουν κατακτήσει μία εξέχουσα θέση στο κείμενο του νέου Σχεδίου Κοινού Ανακοινωθέντος για το Βερολίνο, την οποία ακριβώς θα επιχειρήσω να σκιαγραφήσω στη συνέχεια.

ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΚΟΙΝΟΥ ΑΝΑΚΟΙΝΩΘΕΝΤΟΣ ΓΙΑ ΤΟ ΒΕΡΟΛΙΝΟ (2003)

Το πιο σημαντικό είναι ότι, για πρώτη φορά, η Κοινωνική Διάσταση εμφανίζεται στην πρώτη ουσιαστικά παράγραφο του Προοιμίου του Σχεδίου. Και είναι αυτό ιδιαίτερα σημαντικό, επειδή στο Προοίμιο είναι που τίθεται το συνολικό πολιτικό πλαίσιο για τη Διαδικασία της Μπολώνιας. Έτσι, η Κοινωνική Διάσταση αποκτά πλέον πρωταρχική σημασία και κεντρική θέση. Σε αυτή την πρώτη παράγραφο βρίσκουμε την επαναβεβαίωση της σημασίας της Κοινωνικής Διάστασης της Διαδικασίας της Μπολώνιας, όπως επίσης και την επαναβεβαίωση της θέσης ότι η ανώτατη εκπαίδευση είναι δημόσιο αγαθό και αποτελεί δημόσια ευθύνη.

Παράλληλα όμως, βρίσκουμε στην παράγραφο αυτή και το κεντρικό μας επιχείρημα για τις θέσεις αυτές: Βεβαίως και συνειδητοποιούμε την ανάγκη να ενισχυθεί η ανταγωνιστικότητα του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης - όπως εξάλλου είχε εκφραστεί εξ' αρχής στη Διακήρυξη της Μπολώνιας -, ταυτόχρονα όμως τονίζουμε την ανάγκη να ισορροπηθεί, ή να εξισορροπηθεί, η ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας με την παράλληλη ενδυνάμωση των κοινωνικών χαρακτηριστικών του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης. Αυτή δε η ανάγκη τονίζεται ακριβώς γιατί η ενδυνάμωση των κοινωνικών χαρακτηριστικών του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης στοχεύει στην ενδυνάμωση της κοινωνικής συνοχής και στον αντίστοιχο περιορισμό των κοινωνικών ανισοτήτων, όχι μόνο στο επίπεδο της κάθε χώρας χωριστά αλλά και συνολικά σε Ευρωπαϊκό επίπεδο.

Αυτή είναι η πρώτη φορά που μία τόσο ξεκάθαρη θέση εμφανίζεται σε επίσημο κείμενο της Διαδικασίας της Μπολώνιας (ως επίσημα κείμενα της Διαδικασίας θεωρούνται η Διακήρυξη της Μπολώνιας και τα Κοινά Ανακοινωθέντα της Πράγας και του Βερολίνου).

Τι εννοούμε όμως όταν αναφερόμαστε στην ισορρόπηση (ή στην εξισορρόπηση); Εννοούμε ότι ο αναδυόμενος Ευρωπαϊκός Χώρος Ανώτατης Εκπαίδευσης δεν μπορεί να γίνει ανταγωνιστικός σε παγκόσμιο επίπεδο με μόνη την έμφαση στην αριστεία. Χρει-

άζεται επιπλέον να είναι και συνεκτικός. Ανταγωνιστικότητα και αριστεία από τη μια πλευρά και κοινωνική συνοχή από την άλλη, είναι οι δύο πλευρές του νομίσματος, στο βαθμό που κοινός στόχος μας είναι η βελτίωση, η πρόοδος της Ευρωπαϊκής ανώτατης εκπαίδευσης.

Στη Διακήρυξη της Μπολώνιας, η δεύτερη πλευρά του νομίσματος είχε πλήρως αγνοηθεί. Στο Κοινό Ανακοινωθέν της Πράγας μνημονεύτηκε για πρώτη φορά. Και στο Σχέδιο Κοινού Ανακοινωθέντος για το Βερολίνο οι δύο πλευρές εμφανίζονται με την σωστή ισορροπία και με την ίδια βαρύτητα.

Η αναφορά στην Κοινωνική Διάσταση του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης γίνεται πιο συγκεκριμένη σε διάφορες επιμέρους παραγράφους του Σχεδίου Κοινού Ανακοινωθέντος για το Βερολίνο.

Για παράδειγμα, είναι η πρώτη φορά που το ζήτημα των ίσων ευκαιριών πρόσβασης στην ανώτατη εκπαίδευση εμφανίζεται σε ένα επίσημο κείμενο της Διαδικασίας της Μπολώνιας. Δηλώνεται στο Σχέδιο η δέσμευση των χωρών «να καταστεί η πρόσβαση στην ανώτατη εκπαίδευση εξίσου προσιτή σε όλους τους πολίτες, στη βάση των ικανοτήτων τους, με κάθε δυνατό μέσον», η οποία βεβαίως παραπέμπει στη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα των Λαών.

Όμως το Σχέδιο Κοινού Ανακοινωθέντος για το Βερολίνο δεν περιορίζεται μόνο σε θέματα που αφορούν τις ίσες ευκαιρίες πρόσβασης. Επεκτείνεται και στις συνθήκες που συναντούν όσοι και όσες εισέρχονται στην ανώτατη εκπαίδευση. Στην ουσία, αναφερόμαστε στο ζήτημα της ομαλής ολοκλήρωσης των σπουδών ή αλλιώς στο ζήτημα της εγκατάλειψης των σπουδών (drop-out). Έτσι, για πρώτη φορά τονίζεται σε ένα επίσημο κείμενο και «η ανάγκη διασφάλισης προϋποθέσεων για κατάλληλες συνθήκες σπουδών και διαβίωσης των φοιτητών, ούτως ώστε να είναι σε θέση να ολοκληρώσουν με επιτυχία τις σπουδές τους στον προβλεπόμενο χρόνο, χωρίς να παρεμποδίζονται σε αυτό από παράγοντες που σχετίζονται με το κοινωνικό και οικονομικό τους υπόβαθρο».

Η αναφορά αυτή συμπληρώνει την προηγούμενη για τις ίσες ευκαιρίες πρόσβασης. Και, φυσικά, όταν αναφερόμαστε σε εμπόδια που σχετίζονται με το κοινωνικό και οικονομικό υπόβαθρο των φοιτητών, εννοούμε όλων των ειδών τα εμπόδια και όλους τους τύπους κοινωνικού υπόβαθρου που οδηγούν σε κοινωνικές ανισότητες.

Ένα άλλο ζήτημα στο οποίο δίνεται ξεχωριστή έμφαση στο Σχέδιο Κοινού Ανακοινωθέντος για το Βερολίνο είναι το σχετικό με την κινητικότητα των φοιτητών. Στο Σχέδιο τονίζεται η σπουδαιότητα της κινητικότητας «από ακαδημαϊκή και πολιτιστική, καθώς και πολιτική, κοινωνική και οικονομική άποψη».

Σε αυτό το πλαίσιο, η κινητικότητα αντιμετωπίζεται και αυτή ως ένα αγαθό και δικαίωμα που θα πρέπει να είναι προσιτό σε όλους, οπότε κι εδώ αναφερόμαστε στην ανάγκη να γίνει κάθε δυνατή προσπάθεια ώστε να εξαλειφθούν όλα τα εμπόδια που δυσχεραίνουν την κινητικότητα στον Ευρωπαϊκό Χώρο Ανώτατης Εκπαίδευσης. Ανάμεσα στα μέτρα που θα πρέπει να ληφθούν, ειδική αναφορά γίνεται στη δυνατότητα των μετακινούμενων φοιτητών να μεταφέρουν στη χώρα μετάβασης τα δάνεια και τις υποτροφίες που τυχόν παίρνουν στη χώρα τους.

Το τελευταίο σημείο στο Σχέδιο που σχετίζεται με την Κοινωνική Διάσταση είναι αυτό που αφορά τη διαβίου εκπαίδευση. Χρησιμοποιούμε βεβαίως ως αφετηρία το Κοινό Ανακοινωθέν της Πράγας του 2001, όπου υπάρχει αναφορά στην Κοινωνική Διάσταση της διαβίου εκπαίδευσης με την έννοια ότι η διαβίου εκπαίδευση δεν μπορεί να συσχετίζεται με το στόχο της απασχολησιμότητας και μόνο, αλλά θα πρέπει επίσης να θεωρείται ως ένα από τα πλέον σημαντικά μέσα για την προώθηση της κοινωνικής συνοχής. Και πλέον ερχόμαστε στο Σχέδιο Κοινού Ανακοινωθέντος για το Βερολίνο, όπου τονίζεται η ανάγκη να δοθούν περισσότερες και καλύτερες ευκαιρίες σε όλους τους πολίτες ώστε να μπορέσουν, σύμφωνα με τις φιλοδοξίες και τις ικανότητές τους, να ακολουθήσουν διαβίου μαθησιακές οδούς στο επίπεδο της ανώτατης εκπαίδευσης.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Αυτή ήταν μία σύντομη ανάλυση του τρόπου με τον οποίο το Σχέδιο Κοινού Ανακοινωθέντος για το Βερολίνο προσεγγίζει το θέμα της Κοινωνικής Διάστασης στη Διαδικασία της Μπολώνιας. Συνοδεύτηκε δε από μία επίσης σύντομη ιστορική αναδρομή της πορείας από την Μπολώνια στην Πράγα και από την Πράγα στο Βερολίνο, ώστε να καταδειχτεί η πρόοδος που επιτεύχθηκε διαχρονικά στην υπόθεση της Κοινωνικής Διάστασης. Μπορεί δε να υποστηριχθεί σήμερα ότι η σημαντική θέση που η Κοινωνική Διάσταση έχει πλέον καταλάβει στη Διαδικασία της Μπολώνιας συνιστά ουσιώδη πρόοδο της Διαδικασίας τόσο από πολιτική όσο και από ιδεολογική σκοπιά.

Το ερώτημα τώρα έχει να κάνει με το ποιες θα είναι οι μελλοντικές εξελίξεις. Καταρχήν έχουμε το πρώτο βήμα, που είναι η υιοθέτηση του Κοινού Ανακοινωθέντος στο Βερολίνο τον Σεπτέμβριο του 2003 από τους Υπουργούς. Στη συνέχεια, έχουμε τα μελλοντικά βήματα. Η Διαδικασία της Μπολώνιας είναι μία διαδικασία σε διαρκή εξέλιξη. Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να συνεχιστούν και στο μέλλον οι προσπάθειες ώστε να ενδυναμωθεί περαιτέρω η θέση της Κοινωνικής Διάστασης στη Διαδικασία της Μπολώνιας, παράλληλα όμως πρέπει και να διασφαλιστεί ό,τι έχει επιτευχθεί ως τώρα.

Τέλος, έχουμε την υλοποίηση των δεσμεύσεων. Όπως είναι φυσικό, η κύρια ευθύνη για την υλοποίηση των δεσμεύσεων ανήκει στις κυβερνήσεις που διαμορφώνουν και εφαρμόζουν τις ανάλογες πολιτικές. Εντούτοις, το σημαντικό στοιχείο εδώ είναι ότι

όλα τα ζητήματα που άπτονται της Κοινωνικής Διάστασης αποτελούν πλέον μέρος των δεσμεύσεων που περιλαμβάνει η Διαδικασία της Μπολώνιας, εντάσσονται δηλαδή σε ένα πλαίσιο δεσμεύσεων για ζητήματα και στόχους που θα πρέπει να έχουν υλοποιηθεί ως το 2010. Όμως οι δεσμεύσεις συνεπάγονται και αυξημένη ευθύνη και αυτό δεν ισχύει μόνο για αυτούς που καλούνται να υλοποιήσουν τις δεσμεύσεις (δηλαδή τις κυβερνήσεις), αλλά και για εκείνους που ο ρόλος τους είναι να απαιτούν την υλοποίηση των δεσμεύσεων και να πιέζουν προς την κατεύθυνση αυτή.

Θα τελειώσω με μία σύντομη αναφορά στο ρόλο που έχει παίξει η Ελλάδα στην υπόθεση της ανάδειξης της Κοινωνικής Διάστασης της Διαδικασίας της Μπολώνιας. Η Ελλάδα από την αρχή βρέθηκε στην πρώτη γραμμή των χωρών που είχαν ως στόχο ακριβώς την ανάδειξη των κοινωνικών χαρακτηριστικών του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης. Και, βεβαίως, από την πρώτη στιγμή οικοδόμησε τη στρατηγική συμμαχία της με την Οργάνωση των Εθνικών Φοιτητικών Ενώσεων στην Ευρώπη (δηλαδή την ESIB) προς αυτήν ακριβώς την κατεύθυνση. Όπως ήδη τονίστηκε, ο Έλληνας Υπουργός Πέτρος Ευθυμίου είχε καθοριστική συμβολή στη Σύνοδο της Πράγας και στη λήψη της απόφασης ώστε να περιληφθεί στο Κοινό Ανακοινωθέν η αναφορά στη θεώρηση της ανώτατης εκπαίδευσης ως δημόσιου αγαθού και δημόσιας ευθύνης. Και δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι στην Ελλάδα ανατέθηκε μετά την Πράγα η διοργάνωση του επίσημου Σεμιναρίου της Διαδικασίας της Μπολώνιας για τη διερεύνηση των κοινωνικών χαρακτηριστικών του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης.

Μπορεί δε να υποστηριχθεί πλέον ότι η συμβολή αυτή της Ελλάδας έχει τύχει και γενικότερης αναγνώρισης. Είναι χαρακτηριστική η σχετική αναφορά που υπάρχει στην ειδική έκδοση που κυκλοφόρησε η Οργάνωση των Ευρωπαϊκών Πανεπιστημίων (EUA) για τη Σύνοδο του Graz: «Χάρη κυρίως στη δράση της ESIB και της Ελληνικής Προεδρίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τα θέματα αυτά (εννοείται, η Κοινωνική Διάσταση της Διαδικασίας της Μπολώνιας και η θεώρηση της ανώτατης εκπαίδευσης ως δημόσιου αγαθού και δημόσιας ευθύνης) έχουν έλθει στο επίκεντρο των συζητήσεων στη διάρκεια του περασμένου χρόνου».